

**ПРИХІД ДО КЕРІВНИЦТВА ОУН-УПА Р. ШУХЕВИЧА
В СВІТЛІ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 30-х–50-х рр.
XX ст.**

К. Бондаренко цілком слушно відзначає, що в історіографії УПА відсутнє вивчення подій, які передували III великому надзвичайному збору ОУН, та механізмів, що у 1943 р привели до влади Р. Шухевича¹. З огляду на це, постало питання: а що було зроблено зарубіжними вченими в напрямі дослідження такого важливого для українського національно-визвольного руху етапу?

Огляд зарубіжної історіографії проблеми ОУН і УПА показав майже повну відсутність зацікавлення польських та російських дослідників щодо внутрішніх процесів у середовищі українського національно-визвольного руху. Це не дивно, оскільки головний пріоритет в своїх дослідженнях зазначені вчені віддають, перш за все, воєнному протистоянню з УПА. Воно становить основний інтерес для польської і російської національної історії.

Несподіваним виявився факт мізерної кількості робіт, присвячених цьому питанню в українській зарубіжній історіографії. Треба відмітити, що поряд з практичною відсутністю досліджень, які б розкривали процес переходу влади до Р. Шухевича, є значна кількість праць, присвячених як самій постаті генерала Р. Шухевича, так і створенню у липні 1944 р. УГВР – події, що стала прямим наслідком зміни керівного складу визвольного руху. Практично всі дослідники відмічають, що влітку 1943 р. бюро проводу ОУН очолив Р. Шухевич, проте уникають пояснень, чому це сталося. Додаткову плутанину в цьому питанні створюють певні розбіжності. Зокрема, дуже часто називають різні дати приходу до влади Р. Шухевича (від травня до серпня 1943 р.). Друга проблема полягає в тому, що в багатьох дослідженнях не пояснюються структурні зміни в ОУН. В результаті виникає плутанина між бюро проводу (БП) та проводом ОУН. Крім того є безліч дрібних невідповідностей, які не уточнюються. Наприклад, використання термінів “конгрес” і “збір”, які в розумінні учасників підпілля були тотожними, але для стороннього дослідника, що не дуже обізнаний з історією ОУН і УПА, створюють труднощі.

Подібні неточності є майже класичними для всієї діаспорної історіографії ОУН і УПА. Причина полягає в наявності двох груп термінів, причому перша дублює другу і навпаки. Перша група термінів використовувалась самою організацією, і була введена в науковий обіг тими дослідниками українського національно-визвольного руху, котрі в своїй більшості були колишніми учасниками підпілля. Друга група термінів привнесена вченими-професіоналами, частково із іноземних джерел (німецьких, польських та ін.), а частково становила науково адаптований варіант внутрішньоорганізаційних назв. А тому правильне розуміння тогочасних подій вимагає від дослідника як знання специфічно оунівської термінології, так і їх наукових відповідників.

Метою цієї статті є розгляд наявних в зарубіжній історіографії праць, присвячених зміні керівного складу українського національно-визвольного руху та надання пояснення існуючим розбіжностям щодо дат і термінів.

Як уже зазначалось, є дуже обмежена кількість досліджень з цього питання. Основні з них написані колишніми учасниками руху та самими фігурантами подій 1943 р., що істотно ускладнює процес дослідження через особисту зацікавленість авторів донести своє, не завжди об'єктивне, бачення тогочасних процесів. Саме тому, є необхідність порівняти факти та оцінки зазначених подій у викладі різних дослідників, що дозволить не тільки ознайомитися з їх поглядами, але й дасть змогу створити цілісну картину зміни керівного складу ОУН-УПА.

Найбільш повно процеси 1943 р. знайшли своє відображення в роботах П. Мірчука, М. Прокопа та певним чином у спогадах М. Лебеда. Два останніх були активними учасниками тих подій, зокрема М. Прокоп був одним з соратників Р. Шухевича, який брав участь в засіданні проводу ОУН 13 травня 1943 р., коли й відбулася фактична зміна керівництва. На відміну від нього М. Лебедь, який після арешту Я. Стецька очолив крайовий провід ОУН(б), був тим, кого змінив на цій посаді Р. Шухевич. Цілком зрозуміло що навіть при високій внутрішній самоцензурі, обидва дослідники в тій чи іншій мірі були заручниками своїх політичних уподобань. П. Мірчук, який також був членом ОУН, протягом вересня 1941 р. – травня 1945 р. перебував у німецьких концтаборах, фактично усунений від націоналістичної боротьби. Після звільнення з концтабору П. Мірчук емігрував до США, де займався виключно

науковою та громадською діяльністю. Тому його роботи становлять значний інтерес для розгляду даного питання.

Окрему ланку складають статті Г. Васьковича, П. Потічного, А. Камінського, Є. Стахіва та Дж. Армстронга, що допомагають уточнити та розкрити певні аспекти даної проблеми.

Ми вважаємо за доцільне використати паралельний виклад матеріалу, тобто подати фактологічний матеріал та історіографічний аналіз разом. Чому саме так? По-перше, через відсутність роботи яка б повністю розкривала дану проблему, сам по собі історіографічний аналіз нічого не дасть. По-друге, на заваді стають теоретико-методологічні аспекти.

Для всієї діаспорної історіографії ОУН і УПА на ранньому етапі були властиві роботи описового характеру. Вони не мали ані чіткої структури, ані методології, і нагадували за стилем викладу літопис. Автори не мали історичної освіти і друкували спогади-дослідження. Поява перших ґрунтовних робіт з чіткою структурою й методологією припадає на початок 80-х рр. ХХ ст.* Тоді почалась розробка проблеми новим поколінням дослідників. Більшість з них були політологами, а не істориками, але великий досвід роботи окремих авторів (П. Потічного, А. Камінського та ін.) з історичними джерелами сприяв аналітичному викладу матеріалу.

Отже, закладений самим розвитком історіографічного процесу критерій класифікації (за рівнем викладу матеріалу), який є характерним для всіх діаспорних досліджень по історії ОУН і УПА, у більшості випадків може застосовуватися майже всіх питань в рамках означеної проблематики. Однак, будь-яке правило завжди має виключення. Саме з виключенням ми й стикаємось при розгляді структурно-організаційної зміни ОУН-Б. Найвні в нашому розпорядженні нечисельні роботи є розрізненими й уривчастими. До цього варто додати існування так би мовити "перехідних" робіт, які поряд з великою кількістю фактів містять

* Цей поділ є доволі умовним. Перша теоретично обґрунтована монографія по проблемі ОУН і УПА побачила світ в 1955 р. Це була праця Дж. Армстронга "Український націоналізм 1939-45". Крім того на початку 80-х років поряд з роботами молодих авторів, продовжували виходити праці колишніх учасників підпілля. Однак, ці дослідження вже не були нагромадженням фактів, а містили науковий аналіз діяльності ОУН і УПА. Більшість колишніх оунівців здобула необхідну освіту, дала взнаки й довга праця в науково-дослідних установах діаспори.

спроби наукових узагальнень. Отже, проблема внутрішньоорганізаційної еволюції вимагає окремої класифікації. Вище ми вже розмежували роботи за кількістю фактичного матеріалу та ступенем заангажованості авторів у подіях. Вважатимемо це відправною точкою для подальшого аналізу.

Отже, 1943 р. є переломним для українського національно-визвольного руху. Протягом цього року відбулася низка подій, головні серед яких: III конференція ОУН (17–23 лютого), III великий надзвичайний збір ОУН (21–25 серпня), I конференція поневолених народів Східної Європи і Азії (21–22 листопада). Вони цілком змінили організаційне та політичне спрямування руху, остаточно повернувши його на демократичні засади².

Хоча всі вищезгадані дослідники розглядають події 1943 р. в комплексі, варто виділити два періоди: до червня 1943 р. і після. Протягом першого півріччя відбулися внутрішньоорганізаційні зміни, в результаті яких до влади в ОУН прийшли нові сили. В другому півріччі був взятий курс на реалізацію нових політичних засад.

Найбільш змістовний фактичний матеріал ми знаходимо в роботі П. Мірчука “Генерал Тарас Чупринка: командир армії безсмертних”. Автор вказує, що у червні 1941 р. виник конфлікт між виконуючим обов’язки провідника ОУН М. Лебедем і крайовим керівником ОУН І. Климівим. Суть конфлікту полягала у ставленні до німців. Рядові оунівці, виразником думки яких був І. Климів, виступали за початок негайного збройного опору німцям і розбудову необхідних для цього військових сил. М. Лебідь вважав такий шлях неприйнятним і залишався на поміркованих позиціях³.

Полишаючи постать І. Климівіа без будь-який пояснень*, П. Мірчук відразу переходить до Р. Шухевича, зазначаючи що він

* Вище ми вже згадували про певні особливості викладу матеріалу дослідниками діаспори. В даному випадку ми стикаємось з “опущенням” пояснення. В роботах колишніх учасників підпілля, ситуації, коли якась особистість зникає в нікуди або виринає нізвідки трапляються досить часто. Існує декілька причин такого стану речей: по-перше, дослідник міг вважати зайвим надавати інформацію про відомого, на його думку, діяча; по-друге, вузькість джерельної бази, суттєво ускладнювала роботу, а отже автор міг і не мати необхідних даних, а тому обмежитися лише згадкою.

також був членом ОУН, але оскільки перебував з Легіоном “Дружин Українських Націоналістів (ДУН)” в Білорусі, не брав фактичної участі у прийнятті рішень. Після того як легіон був розпущений, а його керівництво заарештовано німцями, Р. Шухевич тікає з полону й повертається на Україну, де береться до активної роботи. П. Мірчук вказує, що саме з його ініціативи 17-21 лютого 1943 р. була скликана III конференція ОУН-СД^{**}, основними рішеннями якої якраз і були курс на збройну боротьбу з німцями та поширення діяльності підрозділів УПА, яка вже на той час фактично була сформована, тобто мова йшла про надання юридичного статусу УПА, як збройної сили ОУН. Також було вирішено скликати позачерговий збір (конгрес) ОУН, аби вирішити питання керівництва⁴.

Однак нагальність моменту призвела до того, що 13 травня 1943 р. на засіданні проводу, в якому брали участь Д. Маївський, З. Матла, М. Матла, М. Степняк та М. Прокоп (решта не змогла прибути через військові дії), тодішній голова М. Леbedь складає з себе повноваження. За пропозицією Р. Шухевича до часу скликання III великого надзвичайного збору (ВНЗ), створюється колегіальний орган – Бюро Проводу (БП) ОУН у складі 3-х чоловік: Р. Шухевича (голова), З. Матли та Д. Маївський⁵, після арешту останнього було до обрано Р. Волошина⁶. За свідченням учасника тогочасних подій М. Прокопа, тоді ж Р. Шухевич стає командуючим УПА, хоча юридично дане рішення було оформлене лише 27 січня 1944 р⁷. На момент повного перебрання влади в ОУН-УПА, Р. Шухевичу було 36 років⁸.

Отже 13 травня 1943 р., фактична влада перейшла до рук ревізійністів. З цього моменту основні зусилля нового керівництва проводу спрямовуються у русло реалізації нової програми Організації.

Цікавим аспектом є подальша доля М. Леbedь. Г. Васькович зазначає, що усунутий від прийняття важливих рішень М. Леbedь

За матеріалами “Encyclopedia of Ukraine” (Vol. 2. P.566-567), Іван Клімів (псевдо Легенда) був заарештований гестапо у грудні 1942 р. і закатований до смерті. Саме тому на політичну арену українського підпілля вийшов Р. Шухевич

* ДУН є суто оунівською назвою сформованих німцями українських батальйонів “Роланд” і “Нахтігаль”.

** ОУН-СД розшифровувалась як ОУН – самостійників-державників і була офіційною назвою ОУН(Б) після розколу 1940 р. Іншою назвою була ОУН-Р (революційна).

перейшов в опозицію й згодом “зумовив фактичний відхід із рядів ОУН частини членів”⁹. Дане твердження не зовсім вірне оскільки, М. Лебідь продовжував брати активну участь в роботі Організації, зокрема й у створенні УГВР. Його важливу роль відмічають навіть колишні опоненти¹⁰. Скоріш за все під впливом подій М. Лебідь змінив свою думку щодо окремих позицій, підтвердженням чого може слугувати його книга, присвячена діяльності УПА¹¹.

Треба зазначити, що більшість авторів уникає оціночних суджень. Наприклад, П. Мірчук подає в основному факти. Наявні в його роботі узагальнення та оцінки стосуються головним чином подій, а не постатей. Взагалі, для діаспорної історіографії є характерним подання тільки позитивних оцінок особистостей, що загинули в ході боротьби, та існує певне “табу” щодо різкої критики колишніх діячів руху. Однак, більшість дослідників (в основному колишніх оунівців) вдаються до жорсткої критики діяльності своїх колишніх опонентів, в результаті зміщуються акценти, але суть залишається.

Тим не менш, вірне розуміння суті конфлікту М. Лебедь – Р. Шухевич (у ширшому варіанті треба розуміти провід ОУН, оскільки невдоволення політикою М. Лебеда носило масовий характер) є дуже важливим з двох причин: по-перше, необхідність чіткого окреслення ступеня відповідальності за тогочасні події цих двох діячів руху; і по-друге, об’єктивність спогадів М. Лебеда та їх вплив на розвиток досліджень з проблеми ОУН-УПА.

З огляду на остане важливим є інтерв’ю М. Лебеда з приводу роковин загибелі Р. Шухевича, де він виступає дуже стриманим у своїх оцінках постаті генерала. М. Лебідь лише побіжно згадує події 13 травня 1943 р., коли, за його словами, було вирішено створити бюро проводу ОУН, обране і затверджене рішенням III ВНЗ ОУН. Щодо ролі Р. Шухевича у цих процесах М. Лебідь зазначив: “Про ролі Шухевича у скликанні надзвичайного збору, мені детальніше не відомо.”¹². В інтерв’ю М. Лебідь відзначає велику роль Р. Шухевича в організації УГВР і відсилає дослідників до чотирьох документів (“Заява Головного Командування УПА” від вересня 1947 р.; “До генези УГВР” від 1948 р.; У Голови Генерального Секретаріату УГВР Р. Лозового (один з псевдонімів Р. Шухевича – *Я.Ш.*) від 1948 р. – репортаж на основі інтерв’ю; “Звернення воюючої України до всієї української еміграції” від жовтня 1949 р.). В них, на його думку, Р. Шухевич найбільш повно висловив свої погляди. Зазначені документи можуть бути

цікавими для дослідників життя й діяльності Р. Шухевича¹³. В рамках нашого дослідження, вони не є важливими, оскільки не містять інформації щодо змін в керівництві ОУН.

Опосередковано даної теми торкається Дж. Армстронг в статті “Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років”. Автор вказує на велику роль героя для соціалізації нового покоління. В своїй роботі Дж. Армстронг на основі документів та власних спогадів подає типологію героїзму на прикладі п’яти діячів українського національно-визвольного руху. На жаль, Дж. Армстронг не мав достатньої інформації аби дати характеристику постаті Р. Шухевича, проте він був особисто знайомий з М. Лебедем¹⁴. Визначаючи останнього як “революційного національного конспіратора”, Дж. Армстронг зазначає, що він справляв сильне враження, проте “люди типу Лебеда, як і більшість конспіраторів... не бувають приємними колегами”. Проти нього також грає й зауваження Дж. Армстронга, що “... за Лебедем полювали не лише радянські й нацистські агенти, але й вороги з числа своїх, які звинувачували його в організації актів насильства проти політичних опонентів”¹⁵.

Серед явних позитивних сторін цієї особистості американський дослідник називав “здатність визнавати помилки своїх прибічників і досягнення своїх противників”¹⁶. Дж. Армстронг також відзначив важливий вклад М. Лебідя у розбудову УГВР та остаточний розрив з проводом Стецька – Бандери.

В розмові з американським дослідником М. Лебідь наголосив: “після 1941 р. не бував на Волині і передав усю партизанську діяльність там Р. Шухевичу до березня 1943 р.”¹⁷. Останнє свідчення є сумнівним і прямо торкається окресленого нами вище питання ступеня особистої відповідальності обох провідників руху. По-перше, подібна заява означає, що М. Лебідь контролював тільки Галичину. А отже, він не мав впливу як на формування підрозділів УПА, так і на їх діяльність. По-друге, навряд чи він перебрав на себе важелі керівництва партизанською діяльністю на Волині в березні 1943 р., оскільки вже в лютому відбулася III конференція ОУН, з якої фактично й розпочався демонтаж старих програмових засад, а разом з ним і старого керівництва.

Повертаючись до теми особистої відповідальності, хотілося б наголосити, що дане питання наштовхується на проблему юридичних повноважень та фактичної влади керівника організації. Судячи з того, з якою легкістю М. Лебідя було усунуто з посади керівника проводу ОУН, можна констатувати, що він мав владу

лише де-юре, тоді як де-факто вона вже давно належала прибічникам нового курсу.

Для більш повного висвітлення першого етапу оформлення змін в українському національно-визвольному русі треба проаналізувати праці, де розкривається суть та причини даного конфлікту. М. Прокоп починає своє дослідження саме зі створення загальної картини міжнародного становища, яка склалася на початок 1943 р., зазначаючи, що після поразки під Сталінградом та втрати Північної Африки “вперше захиталась імперіальна будівля т. зв. Нової Європи...”¹⁸. Для українців же окупація стала масштабною катастрофою, що розвіяла будь-які ілюзії про можливість створення незалежної держави під егідою нацистської Німеччини¹⁹.

В цьому ключі, важливими є дослідження П. Потічного сфера наукових інтересів якого торкається політичної думки українського підпілля. Автор зазначає, що кінець 1942 – початок 1943 рр. став періодом інтенсивних політичних дискусій. Ціла плеяда публіцистів закликала до ревізії існуючих програмних положень організації (О. Бродовий, Я. Бусел, Ю. Херсонєць, М. Прокоп)²⁰. Майже всі дослідники одностайні що головну роль у цьому процесі відіграли східні українці, які влилися в лави УПА. Тому й не дивно що сама реформа йшла з низу, а її початок був покладений приходом до влади саме керівників УПА. Учасники тогочасних подій М. Прокоп та Є. Стахів зазначають, що концепція монопартійності та відсутність чіткої соціально-економічної програми не витримала зустрічі зі Сходом. Навчені важким досвідом радянського керівництва, представники Східної України, прагнули демократичного устрою й соціальних гарантій²¹.

А. Камінський досліджуючи соціологічне тло конфліктів в українському національно-визвольному русі, зазначав ментальну однорідність руху, який в основі своїй був селянським, і вважав що всі конфліктні ситуації зумовлюються двома факторами: розбіжностями між краєм й еміграцією та “характером політичного профілю націоналістичних формацій в поодиноких фазах їхнього розвитку”. Цей дослідник взагалі вважає, що націоналізм більш властивий “інтелегент-пролетарській” ментальності, для якої властива крайня ідеологізація. Для українського підпілля, на думку А. Камінського, характерний прагматичний підхід, акцент на дію, т. зв. “чин”. Обрання націоналістичної ідеології було зумовлене неефективністю демократичного шляху боротьби за незалежність,

звідси виходить, що повернення на демократичну платформу є природним, навіть неминучим кроком²².

Отже, ми можемо констатувати, що 13 травня 1943 р. відбулися структурні зміни в середині організації, внаслідок чого до керівництва прийшли ревізійні сили, що зумовило подальший перехід ОУН на демократичну платформу. Більшість вчених вважає процес зміни ідеологічної платформи ОУН-УПА еволюцією, що відбулася під впливом низки як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Виходячи з суто формальних (юридичних) ознак було порушено процедуру обрання нового керівництва. Згідно статуту ОУН, подібні повноваження мав лише конгрес (збір) ОУН. Однак, відповідне рішення приймалось раніше, а конгрес лише підтвердив його. В умовах війни подібний розвиток подій є вповні зрозумілим.

Друга половина 1943 р., а отже й другий етап, ознаменувалися проведенням III ВНЗ ОУН, та I конференції поневолених народів Східної Європи і Азії.

III ВНЗ ОУН добре висвітлений в історіографії, оскільки він вважається основною віхою на шляху побудови УГВР і остаточного закріплення демократичної платформи. Як вірно зазначає М. Прокоп, “чужинецькі дослідники оцінюють постанови III збору як не тільки серйозне досягнення ОУН, але також як надбання у розвитку української політичної думки взагалі”²³.

За свідченнями П. Мірчука цьому процесу передували спроби Р. Шухевича об'єднати рух, зокрема, велися переговори з ОУН-М та групою І. Мітринги, т. зв. “лівими” оунівцями. На жаль, вони не дали жодного результату. В своїй роботі П. Мірчук наголошує, що III збір був покликаний вирішити організаційні питання, а саме – затвердити новий провід та “декларативно зняти з тих, хто перебував в німецьких концтаборах і тюрмах, всяку відповідь за... дію ОУН”. На практиці статус С. Бандери обійшли мовчанкою, оскільки на той момент він вже був символом безкомпромісної боротьби. Вважалося що він повернеться до керівництва, як тільки вийде на волю²⁴.

Однак за свідченнями інших дослідників, на порядку денному III ВНЗ також перебувало питання соціальної програми. Учасник тих подій Є. Стахів вважає, що це питання не було розроблено достатньою мірою, оскільки воно залишалось вторинним²⁵.

21–22 листопада 1943 р. на Волині відбулася I конференція поневолених народів Східної Європи і Азії. В ній взяли участь 39 делегатів, які репрезентували різні національності СРСР (українці, азербайджанці, білоруси, грузини, татари, узбеки, чуваші, осетини,

казахи та ін.). Всі вони були з числа етнічних частин УПА²⁶. В умовах контрнаступу Червоної армії конференція мала пропагандивно-декларативний характер й повинна була зайвий раз продемонструвати імперіалістичний характер Радянського Союзу перед Заходом. На той момент в середовищі українського руху була поширена думка про конфронтацію СРСР й Заходу після повалення Німеччини.

Конференція поневолених народів, була останньою масштабною подією 1943 р. Фактично, саме протягом 1943 р. український національно-визвольний рух зазнав кардинальних змін, що зумовили як його подальший розвиток, так і тактику боротьби. В діаспорній історіографії ОУН-УПА є дуже невелика кількість досліджень, присвячених внутрішнім конфліктам. Для більшості дослідників тема конфлікту в середовищі ОУН вичерпується розколом організації на дві фракції у 1940 р. Як вірно зазначають деякі вчені, ОУН постала, не просто як визвольний рух, а як модний у той період орденський рух, за прикладом релігійних орденів, де накази керівників (магістрів) мали силу закону й не обговорювалися. Тому питання монолітності, завжди залишалося одним з головних.

Перспектива подальшої розробки конфліктів в середині ОУН стикається з обмеженістю джерельної бази. Однак, дана проблема становить значний інтерес для узагальнюючих робіт, що виходять за рамки історії українського підпілля. Зокрема, хотілося б звернути увагу на два аспекти: по-перше, оцінюючи місце українського національно-визвольного руху в загальноєвропейській системі рухів Опору, варто дослідити зміни, що відбулися з побудованою на суто західних (за своєю цивілізаційною приналежністю) засадах ОУН, після перенесення її на український ґрунт; по-друге, з точки зору політології, дана проблема може бути цікавою, якщо її розглянути в контексті історії українських владних еліт.

¹ Бондаренко К. Наявні тенденції в історіографії УПА. Білі плями у висвітленні історії УПА //Мат-ли “круглого столу” Української Всесвітньої Координаційної Ради з нагоди 60-річчя УПА. К., 2002. С.54-57.

² Васькович Г. Роман Шухевич – провідник повстанських війн. //Генерал Роман Шухевич (Дві доповіді). Видання ЗЧ ОУН. 1966. С. 63.

³ Мірчук П. Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка) Командир армії безсмертних. Нью-Йорк, Торонто, Лондон, 1970. С. 171.

-
- ⁴ Там само. С. 172-173; Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943-44 роках //Сучасність. 1976. №1. С. 73-74.
- ⁵ Мірчук П. Вказ. пр. С. 173.
- ⁶ Камінський А. Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі //Сучасність. 1992. №7. С. 40.
- ⁷ Прокоп М. Вказ. пр. С. 66-72.
- ⁸ Васькович Г. Вказ. пр. С. 63.
- ⁹ Там само. С. 77.
- ¹⁰ Prokop M. Lebed Mykola //Encyclopedia of Ukraine. Ed. by Danylo Husar Struk. Toronto, Buffalo, London. Vol. 3. P. 65.
- ¹¹ Лебедь М. УПА: Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч.І. “Німецька окупація України.” [Репринтне видання] Дрогобич. 1993. 204с.
- ¹² У роковини загибелі Романа Шухевича. [Інтерв'ю з Миколою Лебедем] (Провів П. Содоль) //Сучасність. 1986. №3. С. 101.
- ¹³ Там само. С.102.
- ¹⁴ Армстронг Дж. Героїчне та людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років //Україна модерна. 1996. №1. С. 101–104.
- ¹⁵ Там само. С. 101-107.
- ¹⁶ Там само. 107-108.
- ¹⁷ Там само. С. 107.
- ¹⁸ Мірчук П. Вказ пр. С. 64.
- ¹⁹ Там само. С. 64-65.
- ²⁰ Потічний П. Політична думка українського підпілля 1943–1951 // Сучасність. 1997. №1. С. 80.
- ²¹ Прокоп М. УПА і демократизація програми ОУН // УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. Всеукр. наук. конф. (25-26 серпня 1992 р.) Мат-ли. К., 1992. С. 8-9; Стахів Є. Роль Східної України у формуванні нових ідейно-політичних засад ОУН-Б //Україна культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ. Львів. Вип.11. “Українська повстанська армія в боротьбі проти тоталітарних режимів.” 2004. С. 52-54.
- ²² Камінський А. Вказ. пр. С. 38-39.
- ²³ Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка... С. 71.
- ²⁴ Мірчук П. Вказ. пр. С. 174.
- ²⁵ Стахів Є. Еволюція українського націоналізму – від тоталітаризму до демократії: Думки про ОУН (бандерівців) //УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. Всеукр. наук. конф. (25-26 серпня 1992 р.) Мат-ли. К., 1992. С. 76-77.
- ²⁶ Прокоп М. Вказ. пр. С. 72.